

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРИУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ**

**СЕРІЯ:
«АРХЕОЛОГІЯ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я»**

ТОМ 2.

В. О. Забавін, С. Г. Небрат, М. В. Булик

КУРГАННА ГРУПА «МОГИЛА БАБАКОВА»

Колективна монографія

**Київ
Видавництво Ліра-К
2021**

УДК 903.5 (477.62-2)"2016/2020"

З-12

*Затверджено до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
(протокол № 12 від 23 червня 2021 р.)*

Рецензенти:

Бровендер Ю. М., д.і.н., доцент, професор кафедри історії та археології юридичного факультету Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля;

Симоненко О. В., д.і.н., провідний науковий співробітник відділу археології ранньої залізної доби Інституту Археології НАН України, член-кореспондент Германського археологічного інституту в Берліні.

Науковий редактор: Литвиненко Р. О., д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету ім. Василя Стуса.

Забавін В. О., Небрат С. Г., Булик М. В.

Курганна група «Могила Бабакова» : колективна монографія / наук. ред. Р. О. Литвиненко. — Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. — 206 с. (Серія : Археологія Північного Приазов'я. Том 2).

ISBN 978-617-520-127-5

У монографії опубліковано результати дослідження курганів групи «Могила Бабакова» у Північному Приазов'ї. У науковий обіг вводяться матеріали доби ранньої бронзи – раннього залізного віку, здобуті під час розкопок 2016, 2019 – 2020 рр. археологічною експедицією Маріупольського державного університету на півдні Донецької області поблизу селища Ялта. Розглядаються деякі особливості матеріальної культури та питання культурно-хронологічної періодизації пам'яток ямної та зрубної культури доби пізньої бронзи та пам'яток раннього залізного віку Північного Приазов'я.

Монографія розрахована на археологів, істориків, працівників музеїв, краєзнавців, студентів, а також тих, хто цікавиться археологією та історією Північного Приазов'я.

УДК 903.5 (477.62-2)"2016/2020"

ISBN 978-617-520-127-5

© Забавін В. О., Небрат С. Г., Булик М. В., 2021

© Маріупольський державний університет, 2021

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ «БАБАКОВА МОГИЛА» В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І (від наукового редактора)	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РАЙОНУ	12
1.1. Природне оточення та фізико-географічна характеристика регіону	12
1.2. Історія дослідження археологічних пам'яток у Мангушському районі Донецької області.....	19
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАННОЇ ГРУПИ «МОГИЛА БАБАКОВА»	29
2.1. Курган 1	33
2.2. Курган 2	33
2.3. Курган 3	52
2.4. Курган 4	66
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ	80
3.1. Ямна культура доби ранньої бронзи.....	80
3.2. Зрубна культура доби пізньої бронзи	85
3.3. Чорногорівська культура раннього залізного віку	106
ВИСНОВКИ.....	116
АБСТРАКТ	120
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	126
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ	145
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	148
ДОДАТКИ.....	149
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	204

**ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ ГРУПИ «БАБАКОВА МОГИЛА»
В ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І
(від наукового редактора)**

Приємно констатувати, що започаткована 2020-го року нова серія «Археологія Північного Приазов'я», редактором якої мені запропонували бути, продовжує своє наукове життя. Для чергового другого тому колектив авторів підготував видання матеріалів курганного могильника, що його протягом трьох польових сезонів досліджувала археологічна експедиція Маріупольського державного університету поблизу селища Ялта Мангушського району в Донецькому Приазов'ї. Загалом наукова спільнота в Україні ще не звикла до таких явищ, коли окремою книгою публікується курганний некрополь, причому не дуже великий і, відверто кажучи, не обтяжений статусом унікальності. З іншого боку, сам по собі цей факт є позитивним, з огляду на появу можливостей для таких публікацій, яким можна лише радіти та сподіватися на їх перспективність і життєздатність.

Цілком доцільним видається подання в першому розділі книги природо-географічної характеристики регіону, зокрема й даних щодо палеокліматичної динаміки суббореального періоду голоцену, які відповідають певним періодам бронзової доби, комплекси якої виявлено в підготовлених до публікації курганах. У зв'язку з цим маємо лише зазначити, що наведені абсолютні дати певних палеокліматичних відтинків вже давно потребують уточнень через кореляцію з новітньою радіовуглецевою хронологією.

Доречним також є висвітлення історії археологічних обстежень пам'яток і розкопок курганів у досліджуваному регіоні Надазов'я, яка нараховує без малого сторіччя та починається ще у міжвоєнний період минулого віку з розвідок П. Піневича та В. Євсєєва. Загалом треба визнати, що Ялтинське Приазов'я залишається значно слабше дослідженим в сенсі курганних пам'яток, порівняно з деякими іншими районами – правобережжям Кальміусу, Кальміус–Грузько–Єланчицьким межиріччям, верхів'ями та середньою течією Кринки. Відтак кургани групи «Бабакова могила» поповнюють не лише загальний реєстр досліджених приазовських могильників, а й певною мірою послабляють нерівномірність археологічної вивченості мікрорайонів.

Група «Бабакова могила» складалася з трьох курганів, з яких досліджено два найменших. Також досліджено поодинокий курган на відстані. Звичайно, частково досліджений могильник інформативно поступається повноцінному комплексу курганного некрополя. Однак здійснені розкопки мали рятувальний характер, адже вивченню піддалися пам'ятки, що перебували під загрозою подальшого і навіть повного розорювання. Сама ж Бабакова могила, домінуюча в групі своїм триметровим задернованим насипом, залишається елементом історико-культурного ландшафту приазовського степу, зберігаючи інтригу і потенційну перспективу для майбутніх поколінь археологів.

Здобуті в ході розкопок матеріали здебільшого репрезентують курганні культури бронзового віку – ямну, бабинську і зрубну. Кидається в очі, що в цьому переліку відсутні катакомбні комплекси середньої бронзи, що може бути

пояснене топографією могильника. Втім, питання залишається відкритим, з огляду на недослідженість кургану 1, який цілком може містити катакомбні могили.

Відносна чисельність і висока питома вага поховань ямної культури не є несподіваною для Північного Приазов'я, на відміну, наприклад, від північніших регіонів басейну Сіверського Дінця. На тлі доволі стандартних захоронень виділяється яскравий дитячий комплекс з непересічним комплектом керамічного посуду.

Звичною для Надазов'я, втім як і решти регіонів, видається нечисленність комплексів культурного кола Бабіне, до яких можна припустимо віднести одне-два поховання. Причому, якщо ця атрибуція не є помилковою, обидва вони репрезентують рідкісні жіночі обрядові групи (правобічні) середнього-пізнього етапів.

Основний же масив досліджених комплексів належить до бережнівсько-маївської зрубної культури, об'ємний та вичерпний аналіз яких здійснено одним з авторів тому. Відчувається, що за цим широким спектром аналітики стоять масштабні наробітки автора по його кандидатській дисертації. А відтак залишається сподіватися, що невдовзі вона побачить світ у вигляді окремої книги.

Певним сюрпризом можна вважати відкриття доволі рідкісного поховання чорногорівської культури раннього залізного віку, яку пов'язують з історичними кіммерійцями. Крім того, що воно поповнює реєстр відповідних пам'яток, комплекс включав інвентар, цікавий з точки зору культурно-хронологічних побудов.

На завершення висловимо сподівання, що черговий том «Археології Північного Приазов'я» приверне увагу широкої аудиторії, серед якої будуть не лише науковці-археологи, а й музейні співробітники, краєзнавці, а також небайдужі до далекого минулого українських теренів читачі.

Проф. Р.О. Литвиненко

ВСТУП

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей Північного Приазов'я має давню традицію, що знайшло відбиток у достатньо глибокій та змістовній історії археологічної справи регіону, добре дослідженої й висвітленої на сторінках багатьох видань [Усачук 1990; 1991; 1993; 1994; Тощев 1997; Божко, Косиков 1998; Косиков 1999; 2001; Литвиненко 1999; 2012; Самар, Антонов 2002; Тощев, Ельников, Дровосекова 2003; Усачук, Полидович, Колесник 2004; Самар 2005; Кучугура 2006; 2007; 2011; Забавін 2011; 2012; 2016; Небрат 2012 та інші].

Спочатку цей інтерес проявлявся через пошук скарбів і гонитву за стародавніми артефактами. Збереглася численна розрізнена і фрагментарна інформація щодо грабіжницьких і аматорських розкопок курганів. Наприкінці XVIII ст. інформація про кургани згадувалася фахівцями суміжних професій: географами, геологами, етнографами. Серед численних і різноманітних відомостей дослідники у своїх щоденниках надають також опис курганів і курганних груп.

З середини XIX – на початку XX ст. дослідження характеризувалися початковим вивченням Північного Приазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною для авторів розкопок масою «забарвлених і скорчених» кістяків. Це був час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методики розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Слід відзначити, що методика розкопок відповідала тогочасному рівню досліджень: через центр насипу пробивалася одна траншея або колодязь. Не всі знахідки надходили до Імператорської Археологічної комісії, що було характерним для того часу. Комісія віддавала перевагу і приймала тільки «цінні та особливо важливі у науковому відношенні предмети», відтак непривабливі масові матеріали доби бронзи не могли бути представлені до розгляду або просто ігнорувалися. Ця обставина загалом відіграла дуже негативну роль в курганній археології другої половини XIX – початку XX ст.

Яскравим підтвердженням цього може слугувати той факт, що багато пам'яток, розкопаних в цей період, остаточно були досліджені лише в останні десятиліття, а багато з них ще чекають продовження робіт. Протягом XIX ст. наукові розкопки курганів межували з майже безконтрольними грабіжницькими розкопками, а грань між професійними та аматорськими роботами почасти була умовною. Лише кінець етапу пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників.

Від кінця XIX ст. старожитності Північного Приазов'я – кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Окремі розкопки проводилися на досить високому для прийнятої тоді методики розкопок

курганів рівні. Розкопки курганів в цей період проводили: завідувач Артилерійським історичним музеєм Санкт-Петербурга генерал-майор М. Ю. Бранденбург [Журнал... 1908, с. 178-190; Качалова 1974, с. 21], професор Бернського університету Е. Ю. Петрі [Усачук 2004, с. 32-35], співробітник Імператорської археологічної комісії М. І. Веселовський [Тощев 1997, с. 7], співробітник Донського музею В. А. Харламов [Харламов 1908, с. 235-236], приват-доцент Харківського університету Є. П. Трифільєв [Трифільєв 1907, с. 366-368].

Натомість в цілому археологи поклали початок накопиченню значного фонду джерел, що походили з розкопок курганних могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню поховальних пам'яток Донеччини, зокрема й північних районів Північного Приазов'я, було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В. О. Городцова. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. Дослідник запропонував першу наукову періодизацію, побудовану на поєднанні стратиграфічного і типологічного методів [Городцов 1907; 1916].

Наступний етап (від середини 1920-х – до початку 1950-х рр.) у вивченні курганних старожитностей Північного Приазов'я тісно пов'язаний з іменами таких дослідників, як М. О. Макаренко, В. М. Євсєєв, М. О. Міллер і П. М. Піневич. В цілому цей період характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганних та ґрунтових могильників на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. [Забавин 2012, с. 79-81].

У 30 – 40-і рр. ХХ ст. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі як окремих дослідників, так і частини накопичених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо стосовно вивчення пам'яток доби бронзи. У цілому, від часів польових і теоретичних досліджень В. О. Городцова до початку 1950-х рр. у Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи характеризувалися доволі низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів.

У Приазов'ї та на суміжних теренах 1950 – 1960-і рр. ознаменувалися незначними розкопками поховальних пам'яток (переважно в межах Запорізького Приазов'я – роботи Молочанської експедиції ІА АН УРСР під загальним керівництвом О. І. Тереножкіна) [Тереножкін 1960], а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Початок 1970-х рр. в приазовській археології характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації, з подальшим осмисленням і всебічним вивченням.

Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть ХХ ст., здебільшого вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації [Самар 2005; Литвиненко 2012; Небрат 2012; Забавін 2016 та інші].

Саме на теренах Донецького кряжа та Приазов'я зосередили свої роботи експедиції Інституту археології АН УРСР під загальним керівництвом С. Н. Братченка [Литвиненко 2011; Забавін 2012], у Північно-Західному Приазов'ї проводила роботи Херсонська археологічна експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом А. І. Кубишева [*Кубышев та ін. 1980; 1982; 1984; 1986; 1987 та інші*]¹, в запорізькому Приазов'ї проводила свої дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю. В. Болтрика [*Болтрик та ін. 1983; 1985; 1987; 1990; 1993 та інші*]. У 1970-і рр. в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Д. Михайлова [Михайлов 1976; 1990; 2008]. Серію досліджень на теренах запорізького Приазов'я проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею [Плешивенко 1993; 1995]. Під час досліджень було здобуто значний матеріал з курганних могильників від доби бронзи до пізнього середньовіччя.

Новий етап активних досліджень курганних могильників Північного Приазов'я розпочався зі створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А. О. Моруженко (1978 – 1985 рр., 1987 – 1991 рр.), Т. О. Шаповалов (1985 – 1987 рр.), В. О. Посередніков (1990 – 1996 рр.). За період існування експедиції її співробітники дослідили до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від енеоліту до пізнього середньовіччя [Косиков, Литвиненко 1997, с. 16].

Загалом до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції Донецького університету на півдні Донецької області, за нашими підрахунками, було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників.

Крім великих новобудовних експедицій в 1970 – 1990-і рр. в Приазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею: загін під керівництвом О. Я. Привалової [Привалова 1999; 2001; 2004] та загін під керівництвом Н. П. Зарайської [Зарайская та ін. 1976; Зарайская, Косиков 1992], гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів (М. Л. Швецов) [Швецов 1982; 2004], Новоазовська експедиція Донецького обласного палацу піонерів і школярів під керівництвом В. М. Горбова та А. М. Усачука [Горбов, Усачук 2011], експедиція «Еврика» під керівництвом В. Ф. Клименка [Клименко 1998; та інші].

Від 1984 р. в Приазов'ї та на суміжних територіях починає свою роботу Жданівська (згодом Маріупольська) археологічна експедиція під керівництвом

¹ Тут і далі курсивом подаються посилання на звіти.

В. К. Кульбаки. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження у складі Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів у південних районах Донецької області та в м. Маріуполі [Кульбака 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1990; 1991; 1993; 1998]. За період 1984 – 1995 рр. експедицією під керівництвом В. К. Кульбаки було досліджено 62 кургани та один ґрунтовий могильник. Загалом було виявлено 274 поховання, починаючи з доби енеоліту і закінчуючи пізнім середньовіччям [Небрат 2012].

В останні десятиріччя, щонайменше від середини 1980-х рр., археологічний імідж Маріуполя асоціювався, якщо не виключно, то переважно з діяльністю Володимира Костянтиновича Кульбаки, колишнього співробітника однієї з потужних новобудовних експедицій сходу України – Сіверськодонецької експедиції Інституту археології АН УРСР. У 1997 р., перейшовши на викладацьку роботу до Маріупольського державного університету (тоді гуманітарного інституту), за підтримки керівництва навчального закладу В. Кульбака створив постійну археологічну експедицію (АЕ МДУ), яка протягом 12 років функціонувала під його керівництвом. Після передчасної смерті В. К. Кульбаки у 2009 р. експедицію очолив його молодший колега, колишній співробітник Маріупольської археологічної експедиції В. О. Забавін [Литвиненко 2020, с. 4].

Болючою проблемою й донині залишається питання публікації (введення у науковий обіг) значного масиву матеріалів розкопок, зокрема й новобудовних експедицій [Братченко 1985; Отрощенко 1989, Литвиненко 2011, с. 192]. Наприклад, за нашими підрахунками, на сьогодні менш ніж 50% поховальних пам'яток зрубної культури, досліджених у Приазов'ї, знайшли відбиток у розгорнутих публікаціях. Решта матеріалів залишається доступною або в різній якості наукових звітах, або в стислих повідомленнях щорічників «Археологические открытия», «Археологічні відкриття (дослідження) в Україні», а також тезах конференцій.

Для сучасного стану курганної археології властивим є різке скорочення обсягу польових робіт, його відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток Півного Приазов'я. Цілком природно, що на сьогоденному етапі свого існування АЕ МДУ, продовжуючи раніше закладені традиції, зосереджує основну увагу на дослідженнях приазовських курганних могильників. Спираючись на багаторічний позитивний польовий досвід поколінь попередників та продовжуючи традиції приазовської курганної археології, АЕ МДУ у польові сезони 2016 – 2020 рр. провела наукові розкопки курганної групи «Могила Бабакова».

Курганна група знаходиться на території Ялтинської селищної ради Мангушського (Першотравневого) району (з 17 липня 2020 р. – Маріупольського району згідно із Постановою Верховної Ради «Про створення і ліквідацію районів») Донецької області на землях фермерського господарства «Сельком» (землі колишнього КСП ім. Мічуріна).

Рис.1. Карта розташування курганної групи «Могила Бабакова» на території Ялтинської селищної ради Мангушського району Донецької обл.

Група розташована в межах Приазовської низовини (Приазовської акумулятивної низинної рівнини), на вододільному плато між невеликими степовими річками Комишуватка² і Мокра Білосарайка³, долини яких плавно знижується в напрямку Азовського моря та Білосарайської коси, за 5,35-5,9 км на північ від узбережжя Азовського моря, за 1,4 – 1,85 км на ПнПнЗх від північної околиці смт. Ялта (Рис. 1).

Курганна група на момент досліджень складалася з чотирьох насипів: кургани 1 – 3 розташовані щільним ланцюгом, витягнутим за лінією північний захід – південний схід, поли курганів 2 і 3 між собою смикаються, курган 4 розташований у безпосередній близькості (за 0,54 км на ПдПдЗх) від основної групи курганів. Порівняно невелика відстань кургану 4 від основної групи дозволила авторам умовно віднести цю пам'ятку також до курганної групи «Могила Бабакова» (Рис. 45, 2).

Польові роботи АЕ МДУ проводились в рамках проходження обов'язкової археологічної практики студентів першого курсу ОС «Бакалавр» спеціальностей «Історія та археологія», «Середня освіта (історія)» історичного факультету МДУ за підтримки Мангушської райдержадміністрації та Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» (Республіка Кіпр). Автори висловлюють особисту подяку за допомогу в організації розкопок директору Фонду «Анастасіос Г. Левендіс» професору Хараламбосу Бакірдізісу і члену ради правління фонду професору Васосу Карайоргісу.

У роботі експедиції брали участь викладачі і студенти історичного факультету – члени Студентського наукового історико-археологічного товариства МДУ, вчителі та учні маріупольських шкіл та волонтери. У підготовці польових щоденників, креслеників, у проведенні розвідувальних та польових робіт, фотофіксації, геодезичних і камеральних робіт, окрім авторів звітів, активну участь брали: І. Г. Бадасен, М. Е. Бородай, А. П. Гакало, А. О. Девятовський, В. В. Литвиненко, С. О. Майтамал, А. А. Моргун, Я. В. Резніченко, А. П. Танасова, П. Д. Целенко, О. О. Черепченко, О. О. Чернишенко та ін. У роботі зі світлинами та ілюстраціями для звітів брала участь О. Г. Небрат (Сидорова).

² Комишуватка – річка, протікає територією Маріупольського району Донецької області та впадає в Азовське море. Довжина річки – 27 км, площа басейну бл. 190 кв. км. Назва річки пов'язана із заростями комишу на її берегах.

³ Мокра Білосарайка – річка, протікає територією Маріупольського району Донецької області та впадає в Азовське море поблизу смт. Ялта. Довжина річки – близько 10 км, її назва походить від однойменної коси на узбережжі Азовського моря.

РОЗДІЛ 1. ГЕОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РАЙОНУ

1.1. Природне оточення та фізико-географічна характеристика регіону

Просторові межі дослідженого мікрорегіону належать до території Українського Північного Приазов'я. Північне Приазов'я – досить велика територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Цей регіон, розташований на стику Передкавказзя, Доно-Донецьких і Нижньодніпровських степів, був у всі часи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи.

Північне узбережжя Азовського моря вміщується між 48 паралеллю на північному сході та 46 паралеллю на північному заході, між 35 та 39 меридіанами. З геолого-географічної точки зору розглянутий регіон включає південні відроги Донецького кряжа, Приазовську височину і Приазовську низовину і є крайньою південно-східною частиною Українського або Азово-Подільського кристалічного масиву. Ця територія обмежена з півдня узбережжям Азовського моря, на сході – гирлом Дону, на заході – Дніпро-Молочанською низовиною, на півночі – витоками річок басейну Азовського моря (Великий та Малий Утлюк, Молочна, Корсак, Обиточна, Берда, Комишуватка, Мокра Білосарайка, Кальміус, Грузький, Сухий і Мокрий Єланчики, Міус) і витоками річок басейну Дніпра в західній частині району (Вовча, Мокрі й Сухі Яли, Кашлагач і Шайтанка) [Забавин 2012, с. 100] (Рис. 46).

Слід зауважити, що в науковій літературі разом з топонімом Північне Приазов'я або Надазов'я також широко розповсюджені назви: Північно-Східне Приазов'я й Північно-Західне Приазов'я, умовний кордон між якими слід проводити по р. Берда⁴.

Південні схили Донецького кряжа⁵ виділяються серед навколишнього простору як височина, що протяглася зі СхПнСх на ЗхПдЗх понад 300 км. Схили являють собою степову пологу рівнину, прорізану мережею річок, балок і ярів, що утворилися після розмиву гірської місцевості. Південно-західні схили Донецького кряжу межують з Приазовською височиною, особливістю якої є відсутність потужного осадового покриву, а виходи корінних порід частково прорізані вузькими долинами річок, що нагадують гірські ущелини [Лапко 1968, с. 15-16]. Рельєф характеризується значним по глибині й густоті ерозійним розчленуванням, а геологічна будова – строкатістю літолого-фаціального

⁴ Берда – річка, протікає територією Пологівського та Бердянського районів Запорізької області, впадає в Азовське море. Довжина річки – бл. 130 км, площа басейну – 1750 кв. км. Назва походить від старослов'янського «Берда» – гора, підвищення.

⁵ Донецький кряж – найвища частина Донецької височини у межах Харківської, Донецької та Луганської областей України та Ростовської області Російської Федерації. Назва запропонована гірничим інженером Є. Ковалевським у 1826 р. Довжина – близько 370 км, ширина – 160 км, площа – близько 23000 кв. км. Найвища точка – Могила Мечетна (367,1 м).

складу порід. Це обумовлює значну різноманітність й контрастність ландшафтної структури. Пагорб поступово знижується у південному напрямку і переходить у Приазовську низовину. Вона являє собою рівний степ, що спускається до Азовського моря. Рельєф рівнинний, злегка хвилястий і слабо розчленований з розвиненою гідрографічною мережею.

Сучасний рельєф Приазов'я сформувався наприкінці неогенового періоду і характеризується як слабо хвиляста рівнина, розчленована густою мережею річок, балок і ярів на узбережжі з яскраво вираженими процесами абразії.

Відповідно до геоморфологічного районування України територія Північного Приазов'я належить до Придніпровсько-Приазовської області пластово-денудаційних височин і пластово-аккумулятивних піднесених рівнин (Азово-Придніпровська височина) і Причорноморської області пластово-аккумулятивних і пластово-денудаційних низовинних рівнин (Причорноморська низовина). Приазовська височина в геоморфологічному відношенні відповідає уступу Приазовського кристалічного масиву, який є південно-східним продовженням Українського кристалічного щита. В цілому масив являє собою великий блок з більш піднятим південно-східним краєм і розбитий системою розломів.

У загальних рисах рельєф Приазовської височини схожий на рельєф ложа осадових порід і повторює денудаційну поверхню кристалічних порід і кори їх вивітрювання. Такий рельєф називають успадкованим. Найбільші абсолютні висоти височини тяжіють до північного кордону території Північного Приазов'я, звідки лінії вододілів поступово знижуються по абсолютній висоті на південь і південний захід, поступово переходячи в Приазовську низовину.

Приазовська низовина обрамляється з півночі кордоном виходів кристалічних порід Приазовського масиву і морських пізніх пліоценових відкладень, з півдня – Азовським морем. Вона являє собою аккумулятивну низинну рівнину на неогеновій основі, покриту майже повсюдно алювієм еоплейстоценових терас, в межах долин річок – алювієм неоплейстоцену і голоцену. На узбережжі повсюдно залягають морські четвертинні відкладення [Вахрушев та ін. 2010; Прохорова та ін. 2018, с. 177].

Поверхня межиріччя в межах низовини найбільш піднята на півночі, де абсолютні висоти досягають 80-100 м. На південь і південний захід вони поступово знижуються до берегового уступу морського узбережжя з максимальними значеннями до 35-40 і 4-2 – 0,4 м на рівнині морського узбережжя. Низовина розчленована неглибокими долинами річок і балок, глибина яких досягає 30 м і більше. Вододільні простори являють собою слабо порушені ерозійними процесами хвилясті поверхні.

Рельєф Приазовської низовини обумовлений її геологічною будовою, тектонікою й особливо неотектонічним етапом розвитку. Вплив кристалічного фундаменту на формування рельєфу значно зменшується у зв'язку з його східчастим зануренням під мезозой-кайнозойські відкладення. Річкові долини мають ширину до 1,5 – 2,0 км. Схили долин пологі. Вододільні площі мають нахил поверхні менше, ніж на височині [Прохорова та ін. 2018, с. 177].